

“ҚИЁСИЙ ТАСАВВУФШУНОСЛИК” – ТАСАВВУФ ТАРИХИ ВА ФАЛСАФАСИ ДОИРАСИДАГИ ЯНГИ ФАН СИФАТИДА

Холмўминов Жаъфар Муҳаммадиевич,

Тошкент давлат шарқшунослик университети

“Манбашунослик ва тасаввуф герменевтикаси” кафедраси доценти,
фалсафа фанлари доктори (DSc)

jafarmuhammad@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тасаввуфшунослик туркумидаги фанлар уларнинг хусусиятларига кўра таснифланади. Шунингдек, муаллиф тасаввуфшуносликнинг бугунгача шаклланмаган ёки шаклланиш жараёнида бўлган фанларини ҳам таснифлаб ўтар экан, улар ичидан “Қиёсий тасаввуфшунослик” атрофида алоҳида тўхталиб ўтади. Муаллифнинг фикрича, “Қиёсий тасаввуфшунослик”нинг илк унсурлари X-XI асрлар Шарқ мутафаккирларининг асарларида учрайди.

Мақола муаллифи “Қиёсий тасаввуфшунослик” Тасаввуф тарихи ва фалсафасини ўрганишда ҳам метод ва методология, ҳам тасаввуфшуносликнинг мустақил бир фани сифатида ушбу таълимнинг асл мазмун-моҳиятини очиқ беришга хизмат қилади, деган хулоса чиқаради.

Калит сўзлар: *Ислом, Ислом дини, исломишунослик, Тасаввуф, Ирфон, тасаввуфшунослик, “Тасаввуф фалсафаси”, фалсафа, герменевтика, “Тасаввуф герменевтикаси”, “Қиёсий тасаввуфшунослик”, янги фан, метод, методология, диний эътиқодлар, диний-фалсафий таълимлар, ёндашув.*

“COMPARATIVE SUFI STUDIES” AS A NEW SCIENCE IN THE FIELD OF HISTORY AND PHILOSOPHY OF SUFISM

Kholmuminov Jafar Muhammadiyevich,

Doctor of Philosophical sciences (DSc),

Tashkent State University of Oriental Studies,

associate professor of chair "Source studies and Hermeneutics of Sufism"

jafarmuhammad@mail.ru

ABSTRACT

In this article, sciences belonging to the category of Sufi studies are classified according to their characteristics. The author also classifies the sciences of Sufism, which have not yet formed or are in the process of formation, gives a special emphasis on "Comparative Sufi Studies". According to the author, the first elements of Comparative Sufi Studies can be found in the works of Eastern thinkers of the 10th-11th centuries.

The author of the article concludes that "Comparative Sufi Studies" in the study of the history and philosophy of Sufism, both a methodology and an independent science of Sufism, serves to reveal the true meaning of this teaching.

Keywords: *Islam, Islamic religion, Islamic studies, Tasawwuf (Sufism), irfan, mysticism, "Philosophy of Sufism", philosophy, hermeneutics, "hermeneutics of Sufism", "comparative Sufism", new science, method, methodology, religious views, religious and philosophical teachings, an approach.*

«СРАВНИТЕЛЬНОЕ СУФИЕВЕДЕНИЕ» КАК НОВАЯ НАУКА В ОБЛАСТИ ИСТОРИИ И ФИЛОСОФИИ СУФИЗМА

Холмуминов Джафар Мухаммадиевич,

доктор философских наук (DSc),

доцент кафедры «Источниковедения и герменевтики суфизма»

Ташкентского государственного университета востоковедения

jafarmuhammad@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В этой статье науки, относящиеся к категории суфиеведение, классифицируются в соответствии с их характеристиками. Автор также классифицирует науки суфизма, которые еще не сформировались или находятся в процессе формирования, даёт особый акцент на «Сравнительное суфиеведение». По мнению автора, первые элементы «Сравнительного суфиеведение» можно найти в трудах восточных мыслителей X-XI веков.

Автор статьи заключает, что «Сравнительное суфиеведение» в изучении истории и философии суфизма, как методология, так и как самостоятельная наука суфизма, служит раскрытию истинного смысла этого учения.

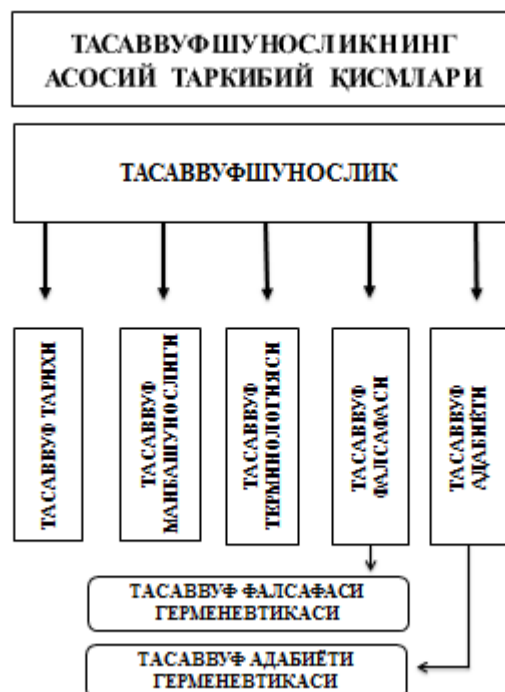
Ключевые слова: Ислам, исламская религия, исламоведение, Тасаввуф (суфизм), ирфан, мистицизм, «Философия суфизма», философия, герменевтика, «герменевтика суфизма», «сравнительный суфизм», новая наука, метод, методология, религиозные воззрения, религиозно-философские учения, подход.

КИРИШ

Тасаввуфшунослик фанини унинг ичидаги муаммолар ва масалалар характериға кўра қуйидаги таркибий қисмларға ажратиш ёки таснифлаш мумкин:

1. Тасаввуф тарихи.
2. Тасаввуф манбашунослиги.
3. Тасаввуф терминологияси.
4. Тасаввуф фалсафаси.
5. Тасаввуф фалсафаси герменевтикаси.
6. Тасаввуф адабиёти.
7. Тасаввуф адабиёти герменевтикаси.

1-чизма: Тасаввуфшуносликнинг таркибий қисмлари.

Тасаввуфий тушунчалар, истилоҳлар, рамзий ва мажозий маъноларни герменевтик усул ёрдамисиз тушунтиришнинг имкони йўқ. Тасаввуфий билимларға герменевтик ёндашиш IX асрдан буён мавжуд бўлиб келган ва

бугунги кунда бу усул имкониятларини янада кенгайтириш эҳтиёжи туғилмоқда. Қадимги Юнонда герменевтикага (“Герменевтика” сўзи юнонча *hermeneuo* сўздан олинган бўлиб, “тушунтираман”, “изоҳлайман” маъноларини англатади) матнларни изоҳлаш ва шарҳлаш санъати сифатида қарашган. Юнонларнинг мифологик тасаввурларига кўра худоларнинг тили инсонлар учун мавҳум саналган. Асотирларга қараганда, Гермес худолар ва инсонлар ўртасидаги воситачи сифатида худолар хоҳиш-иродасини одамлар учун тушунарли бўлган тилда изоҳлаб берган экан.

Тасаввуфий тушунчалар, истилоҳлар, рамзий ва мажозий маъноларни герменевтик усул ёрдамисиз тушунтиришнинг имкони йўқ. Тасаввуфий билимларга герменевтик ёндашиш IX асрдан буён мавжуд бўлиб келган ва бугунги кунда бу усул имкониятларини янада кенгайтириш эҳтиёжи туғилмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Ўтган асрнинг ўрталарида герменевтика тушунишнинг фалсафий назариясини англатадиган бўлди. Фалсафий герменевтиканинг асосларини Ф.Шлейермахер, В.Дильтей, М.Хайдеггер, Э.Бетти, Ч-Г Гадамер, П.Рикер ва Ю.Хабермас асарларида кўриш мумкин. Бутун матн ёки унинг маълум қисмида мавжуд бўлган фикр мавҳумлиги – тушунарсизлигини бартараф этиш герменевтиканинг вазифаси ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда, тасаввуфий матнлар, тушунчалар, фикр ва ғоялардаги мавҳумлик ва мураккабликлар ҳам герменевтик методга муҳтождир.

Бугунги кунга келиб Тасаввуф диний-фалсафий фан сифатида ўзига хос анча мураккаб илм бўлганлиги туфайли уни тушуниш, шарҳлаш ва талқин қилиш муаммоси ҳам юзага келди ва шу сабабли “Тасаввуф герменевтикаси” фани ҳам шаклланди. Фалсафий герменевтикага асосланган тасаввуфий герменевтика – “Тасаввуф герменевтикаси” тасаввуф ва Ирфон фалсафаси масалаларини герменевтик метод орқали тушуниш ва тушунтириш, шарҳлаш ва талқин қилиш имконини яратади. Яъни, герменевтика Тасаввуф мазмун-моҳиятини очиб беришда ҳам метод, ҳам методология сифатида хизмат қилади. Бошқача айтганда, “Тасаввуф герменевтикаси” Тасаввуфни тушуниш ва тушунтириш санъатидир.

Аслида “Тасаввуф герменевтикаси” ёхуд “Тасаввуфий герменевтика” – Тасаввуф фалсафасини тушунтирадиган методология сифатида илк маротиба Ҳаким ат-Термизий асарларида кўзга ташланган бўлса, кейинчалик Шайх Абу Бакр Калободий, Хожа Мустамлий Бухорий, Имом Муҳаммад Ғаззолий, Шайх

Абдулқодир Гелоний, Шайх Абдулкарим Гелий, Шайх Шаҳобиддин Сухравардий, Шайх Нажмиддин Кубро, Шайх Фаридиддин Аттор, Шайх Муҳйиддин Ибн ал-Арабий, Шайх Садриддин Қунавий, Мавлоно Жалолиддин Румий, Шайх Азизиддин Насафий, Фахриддин Ироқий, Шайх Махмуд Шабустарий, Довуд Қайсарий, Абдураззоқ Кошоний, Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий, Мавлоно Абдурахмон Жомий, Ҳазрат Алишер Навоий, Имом Раббоний, Мирзо Абдулқодир Бедил ва Сўфи Аллоҳёр асарларида янада ривожлантирилади.

Масалан, Имом Муҳаммад Ғаззолий Қуръони карим оятларини тафсирида ва Ҳадиси шарифларни шарҳлаш жараёнида кўпроқ онтологик асосга таянадиган махсус герменевтик методологияни ишлаб чиқади. Асарнинг кириш қисмидаёқ Имом Ғаззолий оятлар ва ҳадислар бундай усулда изоҳлашга уриниш забт этиб бўлмас чўққига чиқиш билан баробарлигини таъкидлаб ўтади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

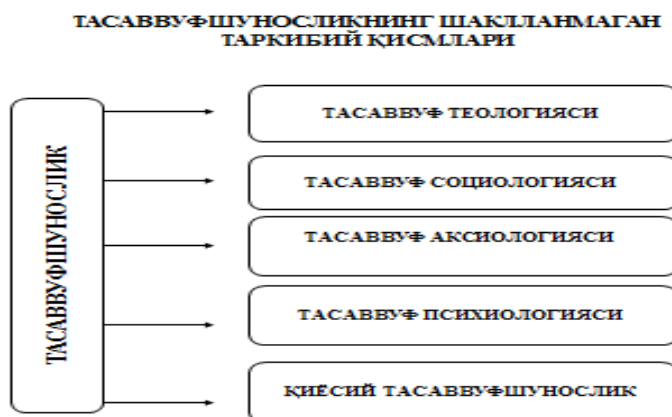
Тасаввуф илми сир-синоатли олам. Бу илмнинг ичига қанчалик кириб борилса, шунчалик бу соҳа диапазонининг янада кенгайиб бориш имкониятлари кўрина бошлайди. Яъни, тасаввуфшунослик соҳасида ҳали очилмаган кўриқлар, айтилмаган жиҳатлар кўплиги билинади. Буларни куйидагича таснифлаш мумкин:

1. Тасаввуф теологияси.
2. Тасаввуф этикаси.
3. Тасаввуф эстетикаси.
4. Тасаввуф социологияси.
5. Тасаввуф аксиологияси.
6. Тасаввуф психологияси.
7. Қиёсий тасаввуфшунослик.

Тасаввуфнинг таркибий қисмлари сифатида ҳали шакллантирилмаган ушбу соҳаларни келажакда шакллантириш ва ўрганиш зарурати ҳозирданок сезилиб турибди.

Тасаввуфшунослик фани бир томондан барча исломий билимлар – Исломшунослик, Қуръоншунослик, Ҳадисшунослик, фикҳ ва калом илмлари билан ёнма-ён, чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланган бўлса, бошқа томондан фалсафа, тарих, адабиёт, жамиятшунослик ва психология фанлари билан алоқадорликда шаклланган ва ривожланган фандир.

2-чизма: Тасаввуфшуносликнинг шаклланмаган таркибий қисмлари.

Тасаввуф таълимотини вужудга келтирган, унга мангулик бахшида этган оби ҳаёт қайси сарчашмалардан оқади? Бу масала ҳалигача тасаввуфшуносликнинг асосий муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда. Зеро, бу муаммони ечмасдан туриб Тасаввуф адабиёти ва фалсафаси ҳақида мукамал тасаввурот ва маълумотга эга бўлиш амри маҳол. Шундай экан, бу масалага фақатгина қиёсий-тарихий усул орқали кириб бориб, Тасаввуф таълимотини турли динлар, Шарқ ва Ғарбдаги турли диний-фалсафий таълимотлар билан солиштирган ҳолда ўрганиш мумкин, деган хулоса келиб чиқади. Бу зарурат, яъни, Тасаввуфни қиёсий равишда ўрганиш ўз навбатида “Қиёсий тасаввуфшунослик” номли методологияни ишлаб чиқишни тақозо этади. “Қиёсий тасаввуфшунослик”да умумий ўзаро алоқадорлик, тарихийлик, тизимлилик тамойиллари, гипотетик дедуктив, мавҳумликдан аниқликка юксалиш, герменевтика, дедуктив-номологик ва интенционал-телеологик тушунтириш, умумлаштириш усуллари кенг фойдаланилади.

“Қиёсий тасаввуфшунослик” ҳам ўзига хос шаклланиш тарихига эга. Тасаввуфни турли диний эътиқодлар, диний-фалсафий таълимотлар билан солиштириб ўрганиш усулининг илк намунаси Абу Райҳон Берунийнинг *ملا الهند* – “Ҳиндистон” асарида кузатилади. Беруний Қадимги Юнон фалсафаси ва Қадимги Ҳинд динларидаги баъзи бир масалаларни сўфийлар таълимоти билан қисқача таққослаб ўтади.

Тасаввуф илми назариётчиларидан илк маротиба X-XI асрларда яшаган мутасаввиф олимлар Абу Бакр Калободий Бухорий “Ат-таъарруф” асарида ва

унинг шогирди Мустамлий Бухорий “Шарҳ ат-таъарруф ли мазҳаб ит-Тасаввуф” асарида баъзи бир масалаларни бошқа динлар, мазҳаблар ва фалсафий таълимотлар билан таққослаш усулини қўллаганлар. Жумладан, Мустамлий Бухорий “Шарҳ ат-таъарруф”нинг “Рух ҳақида”ги бобида шундай ёзади: “Одамлар орасида рух масаласи бобида ихтилофлар мавжуд. Бир гуруҳ руҳни жисм деганлар, бошқа бир гуруҳ жавҳар деганлар, яна бир гуруҳ эса араз (акциденция) деганлар, бир гуруҳ уни қадим деганлар ва яна бировлари яратувчи деганлар. Насронийлар уни яратувчи деганлар. Таносух эътиқодига эга баъзи файласуфлар ҳам шу фикрдадирлар. Аҳли суннат вал-жамоат мазҳабида, рух ҳақида гапирайлик (мавжуд деб билайлик), лекин унинг моҳияти ва сифати ҳақида сўз юритмайлик, дейилади. Жунайд бу ҳақда шундай дейдилар:

" (قال الجنيد): الروح شيء استأثر الله بعلمه و لم يطلع عليه احدا من خلقه و لا يجوز العبارة عنه باكثر من موجود لقول تعالى: قل الروح من امر ربي".

Мазҳаб ҳам Жунайд билдирган фикрдадир, фақиҳлар ва дин имомлари ҳам шундай фикрдалар ва бизнинг эътиқодимиз ҳам шундай”. [7:835]

Мустамлий Бухорий “рух” ҳақидаги баҳсларни Қуръон ва Суннат асосида таҳлил қилар экан, унга турли таълимотлар томонидан берилган таърифларни куйидаги мантиқий далиллар билан рад этади:

ثم قال: " (قال) ابو عبد الله النبأى الروح جسم تल्पف عن الحس و يكبر عن اللمس و لا يعبر باكثر من موجود"

Деди: “Рух – уни ҳис сезадигандан латифроқ, уни ҳеч нарса тега олмайдиган даражада каттароқ, уни бор дейишдан бошқа ибора топишининг имкони йўқ бир жисмдир”. Аммо руҳни жисм дейиш дуруст эмас; чунки Усул аҳли наздида руҳнинг ўзи араздир ва араз эса жисм эмас; дин фақиҳлари ва уламолари наздида унинг борлигини айтишдан ортиқ гапириш раво эмас; ва жисм, жавҳар, араз дейиш маҳолдир. Чунки Худойи Азза ва Жалла бизга баён қилмаган. Агар жисм дейиш раво бўлганда шариятда келтириларди.

Жисм дейишни ботил қилувчи далил шуки, рух – тана у билан тириладиган сифатдир, жисм эса сифат эмас; жисм сифат унда турадиган бўлиши лозим. Шунингдек ҳайвон жисм бўлса шохид ила ҳаёт унда қойим бўлса (турса) ва у ҳаётга ҳайвон бўлса. Илм олимга сифат бўлганидек, олим илм

оламига келади, ва илм олимга қойим бўлади. Илм олимнинг сифати бўлгани учун, олим жисмдир ва илм жисм эмасдир, шунингдек ҳаёт ҳайининг сифатидир ва жисмдир ва ҳаёт эса жисм эмасдир.

Барча айтиб ўтган жавобларимизга биноан, руҳ бор, лекин нима эканлигини билмаймиз деб жавоб берамиз”.[7:838]

Имом Абу Ҳомид *Муҳаммад Ал-Ғаззолий* (1058-1111) эса ўзининг “Таҳофат ул-фалосифа” ва “Мақосид ул-фалосифа” (файласуфларга раддия сифатида ёзилган) номли асарларида файласуфлар ўртага ташлаган масалаларни Калом илми ва Ирфон фалсафаси асосида рад этади. Қадимги Юнон ва Рим фалсафий мактабларини ўрганишда Ғаззолийнинг ушбу китоблари бирламчи манбалардан ҳисобланган. Ғаззолийнинг фалсафа аҳкомлари билан бўлган ихтилофи шу китобнинг ўзида ҳам маълум. Шунга қарамасдан, Европа шу китобнинг таржимаси туфайли уни файласуф олим сифатида эътироф этади.

“Ал-мунқиз мин аз-залол” асарида Ғаззолий руҳий изтироблари, ҳақиқатни излаш йўлидаги жонбозликлари, инсоннинг ақл ва мушоҳадаси сарҳадлари, фалсафа, мантиқ ва калом илмига бўлган муносабатлари, шунингдек, турли равия ва мазҳабларнинг моҳияти, ютуқ ва камчиликлари илмий асосда ёритиб берилган. Айтиш мумкинки, бу асарлар ҳам қиёсий тасаввуфшуносликнинг ривожига катта улуш бўлиб қўшилади.

XII асрда яшаб ижод қилган илоҳиётшунос олим Имом Ҳасан Розий ўзининг “Табсират ул-ъавом фи маърифат ил-аном” номли асарида Ислом дини таркибидаги йўналишлар, мазҳаблар ва турли таълимотлар хусусида қимматли маълумотлар бериб ўтади. Муаллиф ҳар бир мазҳаб ва таълимот ҳақида маълумотлар бериш билан бирга, уларнинг тўғри йўлда эканлиги ёки адашганлигини ҳам илмий-мантикий далиллар орқали исботлаб беришга ҳаракат қилади. Гоҳида, йўл-йўлакай мазҳаблардаги усул ва фуруъларни қиёсласа, гоҳида Исломдаги бирор-бир мазҳабни бошқа дин ва таълимотлар билан ҳам таққослаб ўтади.[3]

XII-XIII асрларда яшаган улуғ илоҳиётшинос ва Тасаввуф назариётчиси, “Вахдат ул-вужуд” фалсафасининг асосчиси Шайх ул-акбар Муҳйиддин ибн ал-Арабий ўзининг машҳур “Фусўс ул-ҳикам” ва бошқа асарларида илк маротиба турли динларнинг пайғамбарлари даъватини қиёсий таҳлил қилади.

XV асрда Тасаввуф таълимотининг буюк назариётчиларидан бири Мавлоно Абдурахмон Жомий ўзининг “Ад-дуррат ул-фоҳира” (“Рисола фи таҳқиқи мазҳаб ас-сўфия ва-л-мутакаллимийн ва-л ҳукамо” ва “Таҳқиқ ул-

мазохиб” деб ҳам номланган) номли асарида Тасаввуф фалсафасидаги бир қатор масалаларни мутакаллимлар (Калом илми аҳли) ва файласуфларнинг қарашлари билан қиёслаб чиқади.

Жомий бу асарда мутакаллимлар, мутасаввифлар ва файласуфлар ўртасида узоқ асрлар давомида катта баҳсу муносабарга сабаб бўлган 11 та масалани ўртага ташлаб, уларга ҳолисона ҳакамлик қилиш ва ўз нақтаи назарини айтишга ҳаракат қилади. Бу масалалар китобда қуйидаги тартибда қиёсу таҳлилга тортилган:

1) Худонинг вужуди тушунчаси ва Унинг ўз зотиға мансублиғи. Яъни, Ҳақнинг вужуди айнан Унинг Зотими ё Унга зотид (қўшимча) бўлган нарсами?

2) Худонинг ваҳдати (бирлиғи) ва буни исбот қилишнинг зарурати.

3) Худонинг сифатлари ва уларнинг Унинг Зотиға тааллуқлиғи, яъни, Худонинг сифатлари айнан Унинг Зотими ёки Унга зотид (қўшимча) бўлган нарсаларми?

4) Худо илмининг моҳияти. Илмнинг Худоға мансублиғи.

5) Худо илмининг жузъиёти, Худоға нисбат бериладиган илм атрофида туғилладиган баҳслар.

6) Худо иродасининг моҳияти. Сифатий ирода Унинг илмиданми?

7) Худо қудратининг моҳияти. Худо фоили мухторми (мутлақ ихтиёрга эга бўлган Зотми?)

8) Оламнинг азалийлиғи. Олам азалдан бўлганми ё муайян замонда яратилганми? Қадим олам фоили мухтордан бор бўлганми?

9) Худо каломининг моҳияти. Қуръоннинг қадимийлиғи ва яратилганлиғи хусусида баҳс.

10) Бандаларнинг ихтиёрий амаллари (ўз хоҳиш-истаклари билан) ва барча амал- ҳаракатларнинг охир-оқибати Худонинг қудратига боғлиқлиғи.

11) Оламнинг Худодан келиб чиқиши. Турли оқибатларнинг ягона сабабиятдан келиб чиқиши масаласи.

Жомий ҳар бир масалани бирма-бир келтириб, биринчи навбатда мутакаллимлар, иккинчи навбатда файласуфлар ва охирида сўфийларнинг ҳар бир масалаға бўлган муносабатларини баён қилади. Лекин сўфийлар мазҳабини мутакаллимлар ва файласуфлар жамоатиға қараганда мақбул ва маъқул мазҳаб сифатида эмас, балки устунроқ бир таълимот сифатида таништиради. У калом аҳли ва файласуфлар ўртасида ихтилофларға сабаб бўлган ваҳдоният масаласини бир-бириға зид қўймай, уларни аралаштиришға ҳаракат қилади. Масалан, сўфийлар Худонинг сифатларини Унинг Зотидан ташқари, аммо

тасаввурда унга зои� деб қарайдилар. Бу нуқтаи назар мутакаллимлар ва файласуфлар фикридан ҳосил бўлган ўртача қарашдир. Мутакаллимлар Худонинг сифатларини Унинг Зотига зои� деб биладилар, файласуфлар эса сифатни Зотнинг айна ўзи дейдилар. Сўфийларнинг яна бир ақидаси мутакаллимлар ва файласуфлар ўртасидаги баҳсни мўътадиллаштиради. Бу “Худо фоили мухтор бўлишига қарамай, жаҳон азалийдир”, деган баҳсдир. Файласуфларнинг фикрича, “Худо фоили мухтор бўлгани учун ҳам олам азалийдир. Мутакаллимларнинг фикрига қараганда, оламнинг ибтидоси борлиги учун ҳам Худо фоили мухтордир. Лекин, “Худонинг вужуди айна Унинг Зотидир ё унга зои� бўлгандир”, деган масалада мутасаввифлар бутунлай бошқача фикрни билдирадилар. Улар Худони Зот ва вужуддан таркиб топган деб тасаввур қилиш ўрнига, Уни Вужуди Мутлақ деб биладилар. Улар нафақат Худо вужудининг зотга бўлган нисбати масаласидан четга чиқишга, балки шунингдек, Аллоҳнинг бирлигини исбот қилишга ҳам уринмасликка ҳаракат қиладилар. Мутакаллимлар ва файласуфлар эса бунга далил-исбот излайдилар. Жомий бу асарда “файласуфлар” деганда Қадимги Юнон файласуфлари – перипатетиклар – Шарқ аристотелизми намояндалари (Форобий, Ибн Рушд, Ибн Сино)ни назарда тутди ва уларнинг юқорида келтирилган масалаларга оид фикрларни таҳлил ва муҳокама қилади. Жомий мутакаллимлар, файласуфлар ва мутасаввифлар таълимотини таништириш ва уларнинг қарашларини баён қилиш мақсадида жуда кўп мўътабар китобларга мурожаат қилган. “Ад-дуррат ул-фоҳира” ва унинг ҳошиясидаги жуда кўп иқтибослар ё ўша китоблардан далил сифатида келтирилган, ё изоҳ берилган. Гоҳида Жомийнинг ўзи бу манбаларга ишора қилиб, уларни таништириб ўтади. Жомий Калом илмига оид манбалардан Журжонийнинг “Шарҳ ул-мувоқиф” ва Тафтазонийнинг “Шарҳ ул-мақосид” номли асарларидан, Тусийнинг “Шарҳ ул-ишорот” асари ва унинг Садриддин Қуниявийнинг саволларига берган жавобларидан таркиб топган рисоласидан ҳам файласуфларга боғлиқ бўлган баъзи бир масалалар баёнида фойдаланган. Тасаввуфга оид манбалардан эса асосан Фанорийнинг “Мисбоҳ ул-унс”, Довуд Қайсарийнинг “Матлаъи хусус ул-калам”, Ҳамадонийнинг “Зубдат ул-хақойиқ”, Ибн ал-Арабийнинг “Футухот ул-Маккия” ва Садриддин Қуниявийнинг “Китоб ун-нусус фи таҳқиқот ит-Тур ул-махсус” ва “Иъжоз ул-баён” каби асарларидан мисоллар ва далиллар келтирган.[5]

Хулоса қилиб айтганда, Жомийнинг “Ад-дуррат ул-фоҳира” асари Тасаввуф, Калом ва Фалсафа илмларини қиёсий-таҳлилий услубда очиб

берадиган энг қимматли фалсафий манбалардан бири саналади. Албатта, Жомийдан бир неча аср олдин ҳам Тасаввуф ва Калом илмларига оид масалаларни гоҳида қоришиб кетган ҳолда, гоҳида эса қиёсий тарзда баён этиш ёки ўрганиш (масалан, Мустамлий Бухорийнинг “Шарҳи ат-таъарруф ли мазҳаб ит-тасаввуф” каби асари) ҳолатини кузатиш мумкин, аммо у даврларда ёзилган манбаларда уч тойифа – мутакаллимлар, сўфийлар ва файласуфларнинг муайян мавзулар атрофидаги баҳс-мунозаралари “Ад-дуррат ул-фоҳира”дагидек аниқ ва таниқ манзарага эга эмас. Қолаверса, Жомийнинг ушбу асари Ислом фалсафасини уч асосий йўналиш – Калом, Тасаввуф (Ирфон) ва Фалсафа (Шарқ аристотетизми; Шарқ перипатетизми)га бўлиб ўрганиш учун имконият яратиб бериши жиҳатидан ҳам катта илмий-амалий аҳамиятга эга.

Шотландиялик диншунос, “Тасаввуф ҳақида очерк: Ислом маънавияти асослари” (World Wisdom, 2013), “Тасаввуф – Исломнинг мистик асослари ва методлари” (Нью-Йорк, 1985) каби асарлар муаллифи Уильям Стоддарт (1925 йилда туғилган) айтганидек, “ҳар бир диннинг табиати ва таркибида Тасаввуф яширинган”. [11:19-20] Яъни, ҳар бир диний ёки диний-фалсафий таълимот таркибида Ислом Тасаввуфи ва Ирфонига ўхшаб кетадиган ирфоний тамойиллар мавжуд. Шундан келиб чиқиб, улардаги ана шу ирфоний тамойилларни, умумийлик ва хусусийлик жиҳатларини Ислом Тасаввуфи билан қиёсий равишда ўрганиш ва таҳлил қилиш ушбу таълимотларнинг мазмун-моҳиятини янада чуқурроқ ўрганиш имкониятини яратади.

Кўриниб турганидек, “Қиёсий тасаввуфшунослик”нинг илк намуналари Шарқ фалсафий тафаккури ва илоҳиётшунослигида минг йилдан буён мавжуд бўлиб келган экан. Аммо, на Абу Райҳон Беруний ва Мустамлий Бухорий, на Ҳасан Розий ва Имом Ғаззолий, на Ибн ал-Арабий ва Жомий Тасаввуфни бошқа динлар ва таълимотлар билан қиёсий ўрганишни “Қиёсий тасаввуфшунослик” деб атамаганлар. Уларнинг барчаси бу усулни Тасаввуф ҳақиқати ва моҳиятини чуқурроқ ўрганиш мақсадида қўллаганлар. Зеро, ҳақ ва ботил, ҳақиқат ва афсона, тўғри ва нотўғри, рост ва ёлғон ҳамиша қиёс кўзгусида намоён бўлади.

Тасаввуф Ислом динидаги Ислом, Иймон ва Эҳсон қисмларидан учинчиси – Эҳсонга тегишли. Шундай экан, Тасаввуф Ислом дини таркибидаги ҳодиса сифатида Исломшунослик соҳасига тегишлидир. Аммо, “Қиёсий тасаввуфшунослик” Ислом маърифатининг вакили сифатида бевосита турли диний ва диний-фалсафий таълимотлар билан муносабатга киришар экан, “Қиёсий диншунослик” фани билан умумий мақсад ва вазифаларга эга бўлади.

Тасаввуфнинг вужудга келиши ва шаклланишида асосий манба (бош илдиз) сифатида хизмат қилган, иштирок этган ёки маълум даражада таъсир кўрсатган диний ва фалсафий таълимотлар хусусидаги баҳс Абу Райҳон Беруний давридан бошлаб ҳозирги кунга қадар давом этиб келмоқда. Ана шу масалани қиёсий-тарихий усулни қўллаган ҳолда ўрганиш ва унга ойдинлик киритиш учун ҳам қиёсий тасаввуфшунослик методологиясини ишлаб чиқиш зарурати туғилди.

Шундай қилиб, “Қиёсий тасаввуфшунослик” ҳам методология, ҳам Тасаввуфшунослик фанининг таркибий қисми сифатида ўз олдига Тасаввуф тарихи, фалсафаси ва адабиёти билан боғлиқ бўлган турли масалаларни жаҳон динлари, миллий динлар, диний-фалсафий таълимотлар, Ислом дини таркибидаги фикрий ва ақидавий мазҳаблар, шунингдек, Тасаввуф таълимоти таркибидаги тариқатлар ва ирфоний мактаблар билан ўзаро қиёсий ўрганишни асосий мақсад қилиб белгилайди. Бундан келиб чиқиб, “Қиёсий тасаввуфшунослик” икки йўналишда олиб борилади:

1. Ташқи “Қиёсий тасаввуфшунослик”.

Бу йўналишда Тасаввуф Насронийлик ва Буддавийлик каби жаҳон динлари, турли миллий динлар ва диний-фалсафий таълимотлар билан қиёсий тарзда ўрганилади.

Масалан, бу йўналишда Тасаввуф таълимоти ва Монавийлик таълимоти ўртасидаги алоқадорлик даражаси куйидагича таҳлил қилинади: Моний таълимоти ҳам Зардуштийлик каби Тасаввуфнинг биринчи тараққиёт босқичида, яъни IX аср – хонақоҳлар ва тариқат одобининг шаклланиши даврида маълум даражада таъсир кўрсатган бўлиши мумкин. Шарқ тасаввуфшунослигида илк маротиба эронлик олим Саид Нафисий Тасаввуф ва Моний таълимоти ўртасидаги муносабатлар хусусида кўпроқ тўхталиб ўтган. У Моний таълимотини Тасаввуф сарчашмаларидан бири, деб ҳисоблайди ва бу фикрни исботлаш учун бир нечта далил келтиради:

- Монавияда ҳам, Тасаввуфда ҳам етита руҳий-маънавий камолот босқичларини босиб ўтиш шарт ҳисобланади;

- Монавия таълимотида ҳам, Тасаввуфда ҳам шахс (солик, тариқат издоши) қайси ижтимоий табақа, қайси миллат ё мазҳабга мансублигидан қатъий назар, меҳнату риёзат ва даражаларни навбатма-навбат босиб ўтиш орқали энг юқори даражага – Комилликка эришиши мумкин;

- Моний таълимоти Шарқ ва Ғарб ўртасидаги кўприкка ўхшайди. Унинг таълимотига яҳудий, насроний ва юноний каби Ғарб таълимотлари

сезиларли даражада таъсир кўрсатган. Тасаввуф эса Ғарб тафаккуридан нимаики олган бўлса, Монийлик таълимоти оркали баҳраманд бўлган. Демак, Тасаввуф Ғарб тафаккуридан Исломдан олдинги шарқона таълимотлар ғалвиридан ўтган, Шарқ тафаккури билан мослашиб кетган ақидаларни қабул қилган;

- Монавийлар нуроний фикр, нуроний ҳис, нуроний ақл ва шу билан бирга зулмоний фикр, зулмоний ҳис ва зулмоний ақлнинг мавжудлигига ишонар эдилар. Сўфийлар ҳам нури абъаз (оқ нур) ва нури асвад (қора нур) борлигига ишонардилар ва шайтонни нури асвад деб атардилар;

- “Хонақоҳ”га (форсийдаги “хонагоҳ” сўзининг арабчалашган шакли) тааллуқли маросимлар илк бор хуросонлик сўфийлар томонидан бажарилган. Сўфийлар аслида хонақоҳ расму одобини монавийлардан олганлар.[9:35-51]

Ёки Тасаввуф таълимотини бошқа бир ташқи омил, жумладан, Буддавийлик билан қиёсий ўрганиш “Қиёсий тасаввуфшунослик”нинг “ташқи қиёси” ҳисобланади. Мисло учун: Буддавийларда Тасаввуфнинг “Фано” тушунчаси “Нирвана” шаклида мавжуд, аммо улар бир-биридан моҳият жиҳатидан фарқ қилади. Зеро, буддавий солиқ йўл интиҳосида “Нирвана” манзилида қарор топади, аммо Тасаввуфда солиқ “Фано” марҳаласидан ўтиб энг олий марҳала – “Бақо” манзилига ўтади ва шу тариқа носут умр (инсоний умр) поёнига етиб, лоҳут умр (илоҳий умр) бошланади. “Нирвана”нинг асл моҳияти Инсонни Коинот билан абадий боғлаш бўлмай, руҳий осойишталик топмоқ ва дунёнинг ранжу машаққатларидан узлатга чекиниб нажот топмоқдир. Будда фалсафасига биноан ҳаёт мусибатдир, инсон туғилишидан сўнгги нафасигача руҳий изтироб ва ташвишлар билан умр ўтказади, зеро у саодат кимёсининг толибидир. Ва у бу кимёни уч нарсада кўради: биринчиси ҳаёт, иккинчиси соғлиқ ва учинчиси сарват. Ҳолбуки, ҳаётни ўлим, соғлиқни қарилик ва сарватни кашшоқлик эгаллаши мумкин. Ва у (инсон) бу офатларни қайтариш чораларини излаб тополмагач, изтироб чекиб, тушкунликка тушади. У ўзини қийнаётган бу изтиробу ташвишлардан қутулиш чорасини излайди. Ва бунинг иложини орзуларни тарк этмоқдан топади. Орзу-ҳавасларни тарк этган инсоннинг қалби изтироблардан холи бўлади. Бу дунёда вужудини одамлар муҳаббати, мол-дунё, шахват ва барча моддий орзу-ҳаваслардан тозалаган ва “Нирвана” даражасига етган кишигина осойишта яшаши мумкин.

2. Ички “Қиёсий тасаввуфшунослик”.

Бу йўналишда Тасаввуф Ислом дини асослари, Ислом дини таркибидаги фикҳий ва ақидавий мазҳаблар, Тасаввуф таълимоти таркибидаги тариқатлар ва ирфоний мактаблар билан қиёсий равишда тадқиқ этилади.

Ушбу йўналишнинг асосий мақсади Тасаввуф таълимотининг Ислом асослари – Қуръони карим ва Ҳадиси шариф билан боғлиқлигини кўрсатиб беришдир. Масалан, Ислом ва унинг таркибий қисми саналмиш Тасаввуф таълимотида Инсон – Кайҳон муносабатларини қуйидагича кўздан кечириш мумкин: Тасаввуф таълимотида Инсон “Ҳақнинг нусхаси” саналади. Кайҳон “олами кабир” (йирик олам), Инсон эса “олами сағир” (кичик олам) деб аталади. Инсон ва Кайҳон ўртасида узвий ва доимий робита мавжуд. Йирик олам кичик оламни ўз таркибига олса-да, кичик олам йирик оламнинг руҳидир. Инсон ҳам жисмоний ва ҳам руҳоний жиҳатдан оламга ўхшаш.

Тасаввуф мутафаккирларининг космологик таълимоти (“Офоқ ва анфус”)га кўра одамнинг суяги тоғларга, томирлари дарёларга, териси ва гўшти Ерга, боши ва мияси самога, руҳи эса Мутлақ Руҳга ўхшайди. Оламнинг зоҳиру ботини инсоннинг зоҳиру ботинига, оламнинг бепоёнлиги унинг хаёлига, йўқлик уйқусига, борлик уйғоқлигига, йилнинг тўрт фасли инсон умрининг тўрт даври – болалик, ёшлик ва қариликка ўхшатилади. Оламнинг тўрт унсури – тупроқ, олов, ҳаво ва сув инсон вужудининг таркибида ҳам бор: кулоқ – тупроқ, кўз – олов, бурун – ҳаво, оғиз – сув. Демак, инсон кичик олам сифатида йирик оламнинг барча хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради.

Улуғ мутасаввиф Хожа Юсуф Ҳамадоний (440 ҳижрий (1048 милодий) йили Ҳамадон шаҳрининг Бузанжирд (ёки Бузинажирд) қишлоғида таваллуд топган, 535 ҳижрий (1141 милодий) Бомиёнда вафот этган) ўзининг “Коинот ва Инсон ҳақида рисола”сида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорликни Қуръони каримга истинод қилган ҳолда Тасаввуф мезонлари асосида тушунтириб беради ва жумладан шундай дейди:

“Ояти каримада буюриладики:

وَسَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“У ўз томонидан (яъни Ўз хоҳиш-иродаси билан) сизларга осмонлардаги ва ердаги барча нарсаларни бўйсиндирди” (Жосия сураси, 13-оят. Бу ердаги “сизларга” калимаси билан Одам фарзанди назарда тутилган. Оятнинг маъноси бундай: “Бу оламдаги ҳамма нарсани сизлар учун яратдим. Чунки сизлар ожизликларингиз учун дунёдаги нарсаларга муҳтожсизлар. Сизлар ва сизлардан

ташқари бошқа махлуқотларни ҳам худди шу тарзда Мен яратдим. Сизлар коинотнинг ҳукмдори ва саййид-хожаларисиз. Чунки коинот сизнинг тасарруфингиз остида, сизга хизмат учун муҳайё қилинган. Лекин бошқа бир жиҳатдан эса сизлар коинотнинг қулларисиз. Чунки коинотга муҳтожсизлар. Ҳолбуки, Мен ҳеч нарсага муҳтож бўлмаганим боис сиздан ва сизлар учун яратганим барча борлиқлардан устунман”.[12: 113-114]

Хожа Юсуф Ҳамадоний нигоҳида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорлик икки томонламадир. Яъни, Инсон борлиғи Коинотга боғлиқ, Коинот борлиғи эса Инсонга боғлиқ. Улар бир-бирисиз ҳеч қандай аҳамият ва моҳиятга эга бўлолмайди, зеро, улар бир-бирисиз мавжуд бўлолмайди: “Дарҳақиқат, коинот (борлиқ) ожиздир, чунки у сизнинг хизматингизга топширилган. Сиз ҳам ожиз ва ҳожатмандсиз. Фойдаю манфаатга, яроқли нарсаларга муҳтож бўлганингиз учун дунё сизларга бўйсундирилди. Коинотнинг қадр-қиймати ва устунлиги очиқ-ойдин маълум. Зеро, у сиз учун фойдалидир. Сизнинг коинотдаги устунлигингиз ҳам очиқ-ойдин равшан. Чунки унинг фойдали ва завқли жиҳатларидан фойдаланишингиз мумкин. Шу боис коинот бир томондан ожиз бўлса, бир томондан саййид-хожадир. Сиз ҳам бир жиҳатдан борлиқни бошқарувчисиз, иккинчи жиҳатдан эса ожизу муҳтожсиз. Коинотнинг ожизлиги сенга муҳтож бўлгани сабаблидир. Устунлиги эса сенинг коинот ва унинг хизмати туфайли ҳаёт кечири олишингдир. Сенинг ожизлигинг – коинотсиз яшай олмаслигингдир. Хожа-саййидлигинг эса роҳатланиш учун кўзларинг билан дунёдан фойдаланмоғинг, лаззатланмоқ учун қулоғинг, маза тотмоқ учун оғзинг, ҳузурланмоқ учун бурнинг, хуллас, ҳаётингни давом эттирмоқ учун барча аъзоларинг билан дунё ва коинотдан фойдаланишингдир.

Коинот кўринишда сенинг фармонингга мунтазир. Сен эса коинотнинг амрига бўйсунасан. Чунки коинот бир таомдир. Сен уни еб, ўзингда ҳазм қиласан. Коинот ичимликдир. Уни ичиб тугатасан. Коинот кийимдир. Сен уни кийиб эскиртирасан. Коинот маскан-уйдир. Сен унда яшайсан. Уни баъзан таъмирлайсан, баъзан бузасан, баъзан қулатасан”.[12: 114-115]

Хожа Юсуф Ҳамадоний талқинида Инсон ва Коинот ўртасидаги алоқадорлик диалектик зиддиятларга тўла. Улар ҳам бир-бирини тўлдирди, ҳам бир-бирини инкор этади. Аммо ушбу талқинда, барибир Инсон Коинотнинг сарвари, бошқарувчиси, соҳиби сифатида гавдаланади. Негаки, мутасаввиф тафаккурининг сарчашмаси – Ислом тафаккурида Коинот ва ундаги барча мавжуд нарсалар Инсонга бўйсундирилган. Демак, Инсон фойдаланувчи,

Коинот эса хизмат қилгувчидир. Хожа Махдуми Аъзам Инсонни “Дехқони Вужуд” – “Борлиқ деҳқони” деб атагани ҳам ана шундан сарчашма олади.

Ёки, “Қуръони каримдаги “омонат юки” ҳақида нозил бўлган оятларнинг тасаввуфий талқинларини ўрганиш ҳам “ички қиёсий тасаввуфшунослик” вазифасига киради. Ушбу масала куйидагича таҳлил қилиниши мумкин: “Қут ул-қулуб” муаллифи Абутолиб Маккий орифнинг Аллоҳ йўлида чекадиган кундалик риёзатини бошқалар Қадр кечасидагина адо этадилар, дейди. Баъзи олимлар эса ориф учун ҳар бир кеча Қадр кечасидир, дейдилар:

كلا ليلة للعارف بالمنزلة ليلة القدرى [8:178]

“Ат-тасфия фи аҳвол ал-мутасаввифа” асари муаллифи ориф калбини “соф ойна”га қиёсласа,[10:169] Хожа Ҳофиз уни Жоми Жамга ўхшатади:

دلى كه غيب نماى است و جام جم دارد،
ز خاتمی كه دمى گم شود، چه غم دارد؟ [2:135]

Яъни: Гойиб оламини кўргувчи ва Жоми Жамга эга бўлган кўнгил нега йўқолган узук учун қайгурсин?

Шарҳ: Ривоят қилишларича қадимги Эрон шоҳи Жамшид ҳозир ва гойибни кўрсата оладиган жомга эга бўлган экан. Ана шундай Жоми Жам каби гайб аҳволини, ўтмиш ва келажакни кўра оладиган ва ҳамма нарсдан огоҳ Қалб (бундай қалб эгаси шубҳасиз орифдир!) йўқолган нарса учун нега гам чексин? Йўқолган нарса ҳатто Сулаймон пайгамбарнинг оламини бошқарадиган мўъжизавий хотами, яъни, узуги бўлсаям (бу мўъжизали узукни дев ўғирлаб жаҳонни бир муддат жаҳолат ва зулм ила бошқарди, аммо охирида Сулаймон узукни қайтариб олиб олам аҳлини дев зулмидан қутқарди) бундай қалб эгаси учун арзимаган нарса ҳисобланади.

Қўлдан кетган, йўқолган нарсага ғам емаслик орифона фазилятлардан биридир. Чунончи, ибн Қайюм ал-Жузийя орифни куйидагича тавсифлайди: “Ориф талаб қилмайди (дунё ва унга тааллуқли нарсаларни – Ж.Х.), бирон кишидан шикоят қилмайди, дағаллик ва тамаъгирликдан йироқдир, ўзини ҳеч кимдан устун деб билмайди ва бировда ҳаққим бор, деб ўйламайди. Ориф қўлдан кетган нарса учун андуҳ чекмайди ва келажакда бўладиган нарса учун ҳам хурсанд бўлмайди. У ҳамма нарсага фано ва завол кўзи билан қарайди, зероки, улар ҳақиқатдан ҳам шабаҳ ва соядан ўзга нарса эмаслар. Орифнинг

яна бир нишонаси шуки одамларни ўзи ва Худо ўртасида ҳижоб бўлишига йўл қўймайди, уларни ўзидан четлаштиради, гўёки, улар дунёда йўқдай, улардан на фойда кўзлайди ва на зиён. Уларнинг (одамларнинг – Ж.Х.) на яшашга ва на ўлишга ихтиёрлари бор, на тирилишга. Шунингдек, нафсидан ҳам парҳез қилади, гўёки одамлар орасида унсиз яшайди. Ориф йўлни икки қадамда босади, биринчи қадами билан нафсидан, иккинчи қадами билан халқдан ўтади, деган гапнинг маъноси шудир. Ориф ўз замонасининг фарзандидир, дейдилар:

العارف ابن وقتہ [6:340-341]

“Ибн ул-вақт” унвонини кўпроқ сўфийга нисбат берадилар. Зеро сўфий киши бугунги ишни эртага қолдирмайди, ҳар бир ишни ўз вақтида бажаради. Сўфий ва ориф ўртасида анча тафовут мавжуд Ҳар бир ориф сўфий ҳамдир, аммо ҳар қандай сўфий ҳам ориф бўлолмайди. Зеро сўфий Тариқат расму русумига боғланган, дунёқараш ва билим доираси анча чекланган шахсдир. Аммо ориф Шариъат, Тариқат ва Маърифат босқичларини ўтиб бўлган, Ҳақиқатни кўзлаган мутафаккир шахсдир. Орифнинг ягона бойлиги унинг покиза ва мусаффо қалбидир. У дунёни қалб кўзи билан мушоҳада этади, ғайб овозони қалб қулоғи билан эшитади ва қалб тили билан сўзлашади. Муаллифи номаълум бўлган “Бустон ул-ъорифин ва тухфат-ул-муридин” номли асарда келтирилишича, ориф қалбининг Аршу Курси ва Еру Осмоннинг етти қаватидан ҳам кенгрок (буюкрок) эканлиги сабабини унинг Ҳақ томонидан юклатилган омонатга манзил бўла олганлигидадир: “Пайғамбар Ҳазқил алайҳиссалом дуо қилиб деди: – Бор Худоё! Менга Ернинг етти қаватини кўрсат. Унга кўрсатди. Ҳайратга тушиб деди: – Илоҳо, бундан ва биҳишдан ташқари кенгрок ва буюкрок яна бирор нарса яратганмисан? Жабраил келди ва деди:

–Яратганман, деди.

– Илоҳо, у нима?

Деди: – Ориф қалби.

Деди: – Нега?

Деди: – Зероки, омонатни Еру Кўкларга ва тоғларга юклатдик:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ

аммо улар қабул қилолмадилар, бу юкни кўтаришга тоб-тоқатлари етмади. Фақат ориф қалби омонатни қабул қилди, унинг қалби етти қавватдан ҳам кенгрокдир”. [1:152]

“Аъроф” сурасининг 143-оятда Мусо(а)нинг Тур тоғида Аллоҳ тажаллийсини (жилосини) кўриши ва унинг ҳайбатидан тоғнинг титкилаб кетиши-ю, Мусо(а)нинг беҳуш бўлиб йиқилиши ҳақида сўз кетади:

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرُ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرَاكَ وَلَكِن نُنظِرُ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ

اسْتَقَرَّ

مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرَاكَ فَلَمَّا تَجَلَّىٰ رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

“Мусо Биз белгилаган вақтда (Тур тоғига) келгач, у билан Рабби бевосита гаплашди. Мусо: “Раббим! (Ўзингни) менга кўрсатгин, Сенга бир назар қилай!” – деди. (Аллоҳ): “Мени кўра олмайсан. Лекин (ана у) тоққа (бир) боқ! Агар Мен унга бир жилва қилганимда (тоқат қилиб) ўз ўрнида тура олса, сен ҳам мени кўрасан”, – деди. Рабби тоққа тажаллий (кичик бир кўриниш) қилган эди, уни майдалаб ташилади. Мусо (бундан таъсирланиб) беҳуш ҳолда йиқилди. Ҳушига келгач, деди: “Сенга тасбеҳ айтурман, Сенга тавба қилдим ва мен мўминларнинг биринчиси (пешвоси)дурман”. [13: 167]

Яъни, Аллоҳ таоло тоққа назар солганда тоғ чидаёлмади ва чилпарчин бўлди (جَعَلَهُ دَكًّا). Ҳолбуки, Тасаввуф аҳли наздида у бир кечаю кундузда уч юзу олтмиш маротаба ориф қалбига назар солади, аммо унинг қалбига бирор зарар етмайди. Демак, ориф қалби устуворлик ва куч-қувватда ҳам беназир экан.

Шайх Нажмиддин Розий “Мирсод ул-ибод” номли асарида “Омонат юки” ҳақида фикр юритиб, уни “маърифат” деб атайди. Нажмиддин Розий нуқтаи назаридан “Инсон”дан мақсад “Ориф” бўлса, унинг қалби маърифат маъвосидир.

“Омонат юки” ҳақида нозил бўлган оятда осмондан мақсад самовий мавжудотлар малоика (юлдузлар), ердан мақсад тупроқ дунёси, яъни ҳайвонлар, тоғдан мақсад тоғ мавжудоти, яъни ваҳший ҳайвонлар ва қушлар (ўсимликлар дунёси)дир. Бу ўринда шундай ҳақли бир савол туғилади: нега омонат юкини бошқа мавжудот эмас, айнан инсон кўтарди? Бу саволга Шайх Нажмиддин Розий шундай жавоб беради:

Омонат юкини мардона ва ошиқона кўтариш (тортиш) учун муҳаббату бандалик ва илму маърифатни мукаммал мужассамлаштирган, руҳоний ва жисмоний олам мажмуаси лозим эди. Малоикалар нур ва руҳоний сафо билан бу юкни кўтраришга ҳаракат қилдилар, аммо натижа чиқмади, зеро жисмоний қувватдан бенасиб эдилар. Ҳайвонот жисмоний қувватга эга эди, аммо нуру маърифатдан бенасиб. Аммо инсон вужуди нур ва руҳоний сафо,

зулмат ва жисмоний кудрат мажмуасидан таркиб топгани учун ҳам бу юкни кўтаришга ва ошиқона тортишга қодир бўлиб чиқди.[4:41-42] Шундай қилиб, борлиқдаги барча тирик мавжудотлар ичидан фақат Ҳазрати Инсонни “амин” (омонатдор, омонат соҳиби) деб аташ мумкин.

ХУЛОСА

Тасаввуф ғоятда мураккаб таълимот. Унинг моҳият ва ҳақиқатларини чуқур англаш кўп йиллик мутолаа ва тадқиқотларни талаб қилади. Мусулмон Шарқи тарихи, маданияти, адабиёти ва фалсафасини ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб кўяр эканмиз, хоҳласак-хоҳламасак, Ислом оламида салкам 1300 йил маънавий ҳукмрон бўлиб келган “Тасаввуф” номли мураккаб ва мазмунан бой диний-фалсафий таълимотга рўбарў бўламиз. Унинг моҳиятини очиб бериш ва ҳақиқатларини англаш эса янгидан-янги усуллар ва методологияларни тақозо этади. “Қиёсий тасаввуфшунослик” эса ана шу зарурат натижасида майдонга чиқиб, нафақат Тасаввуфшунослик туркумидаги фанлардан бири сифатида ушбу таълимотнинг кенгликларини намойиш этади, балки, шунингдек, Тасаввуфни бошқа диний ва фалсафий таълимотлар, Ислом дини таркибидаги фикҳий-ақидавий мазҳаблар, турли таълимотлар ва Тасаввуф таркибидаги тариқатлар билан таққослаб, улар ўртасидаги алоқадорликни аниқлаб беради, ана шу муқоясалар жараёнида Тасаввуф фалсафаси ва адабиётининг асл мазмун-моҳиятини ҳам очиб беришда энг самарали метод ва методология сифатида хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

- 1 - بستان العارفين و تحفة المریدین. / ویراسته احمد علی رجاءبی. - تهران، ۱۳۵۴.
- 2 - دیوان حافظ. / تصحیح و تعلیق سید محمد راستگو. - تهران: نشر خرم، ۱۳۷۵.
- 3 رازی، سید مرتضی بن داعی حسینی. تبصیرة العوام فی معرفة مقالات الأنام. / تصحیح عباس اقبال. - تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۶۴
- 4 - رازی، نجم الدین. مرصاد العباد. - تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲.
- 5 - جامی، نورالدین عبدالرحمن. الدرّة الفاخرة فی تحقیق مذاهب الصوفیة المتکلمین والحکما المتقدمین. / بانضمام هواشی مؤلف و شرح عبدالغفور لاری و حکمت عمادیه. باهتمام نیکولا هیر و علی موسوی بهبانی. - تهران: انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل، شعبه تهران با همکاری دانشگاه تهران - ۱۳۵۸
- 6 - مدارج السالکین. - قاهره: مطبعة السنة المحمدیه، ۱۹۵۵.
- 7 - مستملی بخاری، امام ابوابراهیم اسماعیل بن محمد. شرح التعرف لمذهب التصوف. ربع دوم. / با مقدمه و تصحیح و تحشیه محمد روشن.
- 8 - مکی، ابوطالب. قوت القلوب. جلد ۱. - مصر، ۱۹۶۱.

-
- 9 - نفیسی، سعید. سرچشمه های تصوف در ایران. - تهران، ۱۳۴۳.
عبادی، قطب الدین. التصفیه فی أحوال المتصوفه. / به تصحیح غلامحسین یوسفی. - تهران: بنیاد فرهنگ -
10- ایران، ۱۳۴۷.
11. Stoddart , William. Sufism: the Mystical Doctrinas and Mettods of islam. India. Delhi, 1983.
12. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони. (Рутбат ул-Ҳаёт). Одоби тариқат. Коинот ва Инсон ҳақида. / Таржимон ва сўзбоши муаллифлари: С.Сайфуллоҳ, Н.Ҳасан. – Тошкент: “Movaqounnahr”, 2018.
13. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. / Таржима ва изоҳлар муаллифи: Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Тошкент ислом университети”, 2001.